

УДК 316.612

ТРАЄКТОРІЯ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Корчакова Н.В., к. психол. н.,
доцент, докторант

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті обговорюється питання онтогенезу просоціальної поведінки – унікальної соціальної стратегії особистості, спрямованої на надання допомоги і підтримки іншим людям. Аналізуються причини розбіжностей у поясненні траєкторії змін, виокремлюються основні лінії аналізу вікового генезу, обговорюється поетапність та особливість розвитку просоціальної поведінки. Описується послідовність розвитку трьох основних видів просоціальних самовиявів: допомоги, розподілу ресурсів, емпатії; обговорюється розгортання кожного із різновидів просоціальної поведінки у різні періоди онтогенезу.

Ключові слова: *просоціальна поведінка, допомога, емпатія, траєкторія вікового розвитку.*

В статье обсуждается вопрос онтогенеза просоциального поведения – уникальной социальной стратегии личности, направленной на оказание помощи и поддержки другим людям. Анализируются причины разногласий в объяснении траектории изменений, выделяются основные линии анализа возрастного генезиса, обсуждается поэтапность и особенность развития просоциального поведения. Описывается последовательность развития трех основных видов просоциальных самопроявлений: помощи, распределения ресурса, эмпатии; обсуждается развитие каждого из разновидностей просоциального поведения в разные периоды онтогенеза.

Ключевые слова: *просоциальное поведение, помощь, траектория возрастного развития.*

Korchakova N.V. THE TRAJECTORY OF AGE-RELATED DEVELOPMENT OF PROSOCIAL BEHAVIOR

The article deals with issue of ontogeny of prosocial behavior as a unique social strategy aimed to provide assistance and support to Others. The author analyzes existence of and reasons for different points of view on developmental changes of prosocial behavior; distinguishes main lines of research on this problem; and discusses age-related features of prosocial behavior. Besides that developmental trajectory of three main types of prosocial behaviour (helping, resource sharing, empathy) in different periods of ontogeny are discussed. It is emphasized that each form of prosociality has its own path of development.

Key words: *prosocial behaviour, helping behavior, trajectory of age-related development of prosociality.*

Постановка проблеми. У широкому розмаїтті психологічних проблем важливе місце посідають питання, які пов'язані з гармонізацією стосунків між людьми, розвитком гуманістичного начала у душі людини. Одним із таких питань є вивчення вікового генезу просоціальної стратегії – унікальної здатності людей діяти на благо інших, виявляти турботу, співчуття, підтримку, реальну допомогу та альтруїзм; стратегія, яка здатна протистояти насиллю і агресії. Важливим аспектом аналізу проблеми генезу просоціальних тенденцій є вивчення її особливостей у процесуальному і змістово-наслідковому аспекті. Обговоренню підлягають питання вікової траєкторії просоціальності, співвідношення різних форм поведінки і специфіки їх розвитку, соціокультурні та гендерні особливості процесу, індивідуальні особливості становлення різних аспектів просоціальності.

Ступінь розробленості проблеми. Питання вікової траєкторії розвитку просоціальної поведінки має не лише теоретичне, але і важливе практичне значення, тому досить широко дискутується у психологіч-

ній науці (P.B. Павелків, Н.В. Корчакова [1], Cote S. et al., 2002 [2]; Nantel-Vivier A., et al., 2009 [7]; Eisenberg N. et al., 2006 [3]; House B.R. et al., 2012 [5]). Як зазначається у науковій літературі, надто низькі чи надмірні рівні вияву просоціальних тенденцій негативно позначаються на особистісному розвитку. Встановлено, що низькі показники просоціальної поведінки у дошкільному та молодшому шкільному віці можуть виступати предиктором асоціально-агресивних форм поведінки у наступні вікові періоди [2]. У той час, як надмірні просоціальні вияви можуть провокувати або виступати показниками психопатичних розладів, особливо у представниць жіночої статі. Все це вказує на доречність гнучкого регулювання просоціальної поведінки, оптимізації її розвитку.

Метою статті є аналіз лінії генезу просоціальної стратегії. Започатковуючи аналіз питання вікової траєкторії розвитку просоціальної поведінки зазначимо, що у вирішенні проблеми є багато неузгоджених питань та співіснування різних точок зору. На нашу думку, є декілька важливих під-

став, які вказують на причини існування таких розбіжностей. Перш за все, необхідно визнати, що на даний час існує нерівноцінне представлення різних вікових періодів у наукових оглядах. Найбільш інтенсивно просоціальний розвиток аналізується у період раннього дитинства, підлітковості та юності. По-друге, при обговоренні динамічних аспектів просоціального розвитку не завжди вказується, на підставі аналізу якої складової соціально-психологічної стратегії (когнітивної, емоційної чи поведінкової) описуються питання траєкторії розвитку. По-третє, у дослідженнях не завжди зазначається, на підставі чийх точок зору (погляди батьків, вчителів, експертів, самооцінювання) здійснено опис лінії розвитку. По-четверте, висновки про динамічно-рівневі характеристики можуть здійснюватися на основі вивчення різних форм просоціальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Історичний екскурс дозволяє робити висновок про те, що питання вікової траєкторії просоціальної поведінки почало виокремлюватися із 70-х років ХХ століття разом із становленням лінії вікового аналізу проблеми. Але і на сьогоднішній день досить мало досліджень безпосередньо спрямованих на аналіз процесу просоціального розвитку у довготривалій віковій перспективі. Одним із перших досліджень цього плану є мета-аналітична робота наукового колективу американських психологів на чолі з професором Ненсі Айзенберг (1998). На підставі узагальнення емпіричних даних 179 досліджень було зроблено висновок про наявність значного позитивного зв'язку між частотою просоціальної поведінки і віком. У наступних роботах цих авторів вказується на вікове підвищення соціально-когнітивної та емоційної компетентності у сфері просоціальної стратегії без підвищення поведінкових компонентів [3].

На даний час питання вікової траєкторії просоціальної поведінки обговорювалися відносно різних вікових періодів: раннє дитинство (К.А. Dunfield, 2014; J.A. Sommerville, 2013, F. Warneken, M. Tomasello, 2007); дошкільний вік (П.В. Андреев, 2008; G. Carlan, 1993; D. Hay, 2003), молодший шкільний (B.R. House et al., 2012), підлітковий період (A. Nantel-Vivier et al., 2009; B.R. House et al., 2012) юнацький та дорослий (Eisenberg N. et al., 2002; Rushton J. et al., 1986). Окремі дослідження охоплюють досить широкий віковий діапазон. Зокрема у дослідженні американських психологів мова йде про вивчення просоціальних тенденцій від дошкільного до початку дорослого періоду [3; 5]. У спільній роботі канадських та

італійських учених питання вікової динаміки аналізується відносно підліткового періоду життя (з 10 до 15 років) з використанням прийому мульти-інформаторів та кроскультурної перспективи [7]. У більш ранній роботі канадських авторів просоціальні тенденції вивчалися у період молодшого шкільного та підліткового віку (з 6 до 12 років) [2]. У роботі професора J.P. Rushton та його колег (університет Західного Онтаріо) вивчалися вікові зміни альтруїзму і агресії від 30 до 60 років життя [8]. Дослідження House B.R. et al., спрямоване на вивчення траєкторії просоціального розвитку протягом дошкільного, молодшого шкільного, підліткового (до 14 років) та дорослого періоду у представників шести контрастних соціальних культур (Північна і Південна Америка, Океанія, Африка) [5].

Більша частина цих досліджень виконана у формі повздовжніх експериментів. Найбільш загальними тенденціями, які обговорюються у роботах, є ідеї про поступове вікове підвищення просоціальних тенденцій упродовж дитинства з подальшим збереження високого потенціалу впродовж усього життя людини. У роботах відзначається, що починаючи з кінця дошкільного віку, відбувається не лише зростання кількісних показників добродійності, але, перш за все, зміна її якісних характеристик: підвищується рівень критичності оцінки ситуації, простежується узгодженість поведінки з нормативними критеріями, посилюється і ускладнюється як ситуативна, так і диспозиційна детермінація. Протягом дитячого віку просоціальні імпульси стають все більш диференційованими та індивідуалізованими (Hay D.) Діти набувають здатності збалансовувати просоціальні акти з особистісними інтересами (G. Carlan). У той же час зазначимо, що у деяких роботах підвищення просоціальності протягом молодшого шкільного віку не фіксується. Зокрема, вивчаючи поведінку хлопчиків з 6 до 12 років, серед одинадцяти проаналізованих вікових траєкторій було зафіксовано лише дві з позитивною віковою динамікою, решта ілюстрували стабільну і низхідну тенденцію [6].

Висновки щодо вікової траєкторії просоціальної поведінки у підлітковому віці більш дискусійні. Якщо у перших роботах мова йшла про підвищення показників протягом періоду, то у багатьох наступних вказується на стабільність процесу, або навіть на певне зниження показників. Саме до таких висновків прийшли канадські психологи, проаналізувавши частоту просоціальних дій підлітків за десятима критеріями: вияв співчуття, сформованість прагнення хвали-

ти інших, допомагати хворій дитині, допомагати ображеному, допомагати однолітку вирішувати складне завдання, допомагати у ліквідації безладу, запрошувати інших до гри, припиняти сварку, допомагати підбрати необхідні предмети, утішати. При цьому вікова траєкторія була змодельована на основі річних оцінок вчителів і батьків [7].

При обговоренні траєкторії розвитку просоціальної поведінки у старшому підлітковому, юнацькому та ранньому дорослому періоді ми зустріли виокремлення декількох концептуальних підстав, які дозволяють прогнозувати посилення просоціальних тенденцій протягом цих періодів. Посилаючись на ряд досліджень, проведених у Канаді та Ізраїлі, Айзенберг Н. зазначає, що завдяки розвитку ціннісної сфери у юнацькому віці пасивна чи делінквентна поведінка сприймається як вияв особистісної незрілості. Більшість молодих людей (18–29 років) вважають, що важливим критерієм переходу до дорослого життя є підвищення уваги до інших, поява просоціальної орієнтації та зменшення самоорієнтації. У ці періоди продовжується інтенсивний розвиток соціокогнітивних процесів, засвоєння соціальних точок зору, що є важливою умовою розвитку просоціальних тенденцій [3, с. 235]. У цілому стверджується, що в ранній юності (15–18 р.) спостерігається прогрес у розвитку різних аспектів функціонування просоціальності. До кінця періоду (20–21 р.) цей процес сповільнюється, а потім знову розпочинається підвищенням після 25–26 р. (N. Eisenberg, 2006). Зазначимо, що хоча у цій роботі мова йде про загальні показники зростання про соціальності, ці висновки, перш за все, можна віднести до когнітивних основ стратегії та самооціночних просоціальних конструктів. У роботах інших авторів аспекти позитивної вікової динаміки пов'язують із тривалою віковою неоднорідністю моделей просоціального розвитку, особливостей розвитку регуляції та пізнання (D.F. Hay, 1994; M. Tomasello, 2009).

Аналіз розвитку просоціальних тенденцій у період дорослості вказує на позитивну вікову траєкторію просоціальності упродовж усього життя. Як засвідчують результати спільного англо-канадського дослідження, виконаного на монозиготних і дизиготних близнюках, у період 19–60 років життя відбувається поступове підвищення альтруїзму та зниження агресивних тенденцій [8]. При цьому близько половини показників дисперсії у сфері емпатії, турботи, альтруїзму та агресивності зумовлені генотипом. Взаємозв'язок між впливом середовища і генотипом може набувати різного характе-

ру: пасивного, проміжного, активного. Протягом дитячого віку пасивний тип поступово знижується, а активний підвищується, що фактично і зумовлює формування індивідуальних відмінностей просоціальності [8, с. 1197].

Обговорюючи питання вікової траєкторії, вчені підкреслюють наявність суттєвої залежності просоціальних дій від рівня суб'єктивних затрат. За умови незначної вартості, просоціальні тенденції неухильно зростають протягом дитинства, ілюструючи незначні відмінності у різних соціальних культурах [5]. Варіації у просоціальній поведінці виникають за умови ускладнення просоціальної дії – наявності у її структурі особистісних втрат чи затрат. Починаючи з кінця дошкільного віку, ціннісна просоціальність підвищується, але ступінь зростання має широкий спектр варіацій. Підвищення варіативності розпочинається з моменту засвоєння дітьми соціальних норм. Діти стають більш чутливими до культурних впливів, які модулюють їх готовність діяти на користь інших. Вони оволодівають нормами кооперативної поведінки, хоча знання про них з'явилося значно раніше [5]. Зміни у траєкторії розвитку просоціальної поведінки підтверджують ідею про те, що період із 6 до 35 років є важливою стадією соціалізації, час інтенсивного розвитку соціально-психологічних програм особистості. Становлення просоціальної поведінки у цей період здійснюється на основі інших механізмів, ніж у попередній період. Якщо у ранньому дитинстві просоціальні дії ще не виступають продуктами соціального навчання, то з кінця дошкільного дитинства вони є результатом засвоєння соціальних програм, ілюструючи складний взаємозв'язок культури і просоціальної поведінки в онтогенезі. Чим вищі суб'єктивні затрати, тим чіткіше простежується вплив соціальних нормативів. Поява у кінці дошкільного дитинства відмінностей у суб'єктивно вартісних формах просоціальної поведінки, разом із процесом плавного підвищення загальної просоціальності, передбачає, що людська поведінка розвивається через складну взаємодію з надбаннями місцевої культури [5].

Зіставляючи вікові аспекти різних форм просоціальної поведінки вчені приходять до висновку, що найлегшими з них є дії допомоги. Вони виникають на початку другого року життя, засвідчуючи, що дитина вже має первинну готовність до просоціальності (U. Liszkowski, 2006; F. Warneken, M. Tomasello , 2007). При цьому малюки, які здатні виконувати прості допомагаючі дії спершу інструментального, а потім і

інформаційного типу, ще не здатні брати участь у діях заспокоювання чи розподілу ресурсу (Dunfield K. A. et al., 2011). Протягом раннього віку допомога, як різновид просоціальних виявів, інтенсивно розвивається. Відбувається зростання її кількісних показників, ускладнюється психологічний зміст та основні форми. З двох років дії допомоги з'являються у ситуації кооперації. Малюки набувають здатність виокремлювати і оцінювати потреби, наміри і емоційні стани партнерів, виявляти готовність допомагати як дорослим, так і рівним партнерам. З віком змінюється вплив також таких ситуативних факторів як фізична присутність партнера та відсутність відстроченості у розподілі винагород (V.R. House, 2012).

Виконані дослідження вказують на те, що від дитинства до юності збільшення інструментальної допомоги відбувається з переривами поступовості. Інтенсивне підвищення стратегії допомоги спостерігається у період ранньої юності (з 15–16 до 17–18 років), потім її розвиток дещо призупиняється та знову інтенсифікується у віці 25–26 років [3].

Просоціальні дії розподілу ресурсу, як і допомога, також виникають у ранньому онтогенезі з різницею у декілька місяців. Протягом раннього віку траєкторія розвитку позитивна. Зростає як рівень готовності поділитися, так і швидкість реагування (J.A. Sommerville). У дошкільному віці дитячі позиції у ситуаціях розподілу переважно ґрунтуються на гедоністичних мотивах. У молодшому шкільному віці закріплюються ідеї прагматичного чи морального характеру «бути хорошою людиною». Інтерналізовані афективні причини (почуття провини, сорому, рефлексивне співчуття), які пов'язані із засвоєнням норм і цінностей, з'являються у пізньому дитинстві. Узагальнені норми взаємності і справедливості, як причини просоціальної поведінки, набувають дієвості з підліткового віку (Gumtegem M. et al., 2008).

Емпатійні прояви, як різновид просоціальної поведінки, виникають пізніше за дії допомоги і протягом онтогенезу мають гетерохронний характер розвитку. Високий рівень емпатії досягається до кінця підліткового віку. На думку Мартіна Хоффмана, здатність співчувати розвивається у цей період на основі набутої здібності сприймати особистісні ідентичності і життєвий досвід інших, виходячи за межі безпосередньої ситуації. У наступні вікові періоди симпатія на систематичній основі не змінюється. У її функціонуванні швидше виявляються індивідуальні, а не вікові особливості. Диспозиційні відмінності у таких характеристи-

ках, як емоційність і здатність моделювати емпатійні емоції, значною мірою залежить від когнітивних процесів. Особистісний дистрес, як різновид емоційного реагування на проблеми іншого, у період юності знижується. Психологи роблять припущення, що ця закономірність пов'язана з розвитком функцій контролю та нормативних навичок. При цьому у роботах зазначається, що кожна з форм має свою траєкторію розвитку. Найбільш онтогенетично стійкою є емоційна емпатія. Вона не лише зберігає високий потенціал протягом усього життя, але й має здатність до підвищення на завершальному етапі онтогенезу.

При оцінці вікової траєкторії розвитку просоціальності увага вчених особливо спрямовується на вивчення розвитку когнітивних аспектів поведінки. Основний акцент зосереджений на аналізі вікових змін у двох когнітивних процесах: усвідомлення перспективи та моральні міркування. Встановлено, що вони інтенсивно розвиваються до початку ранньої дорослості. На думку Н. Айзенберг, з кінця підліткового і до початку 20-річного віку відбувається лінійне підвищення здатності до просоціальних моральних міркувань, простежуються значні зміни у деяких із їх особливостей [3]. При цьому у соціально-когнітивній здібності усвідомлення перспективи найяскравіші вікові зміни відбуваються на 20-му році життя.

У цілому, психологи приходять до висновку, що, не зважаючи на складність взаємозв'язку показників віку і просоціальної поведінки, між ними існує позитивна кореляція (N. Eisenberg, Fabes, 1998). Частота просоціальної поведінки з віком зростає. Фактично ці висновки підтверджують загальні закономірності соціалізації та особистісного розвитку, які досить чітко позначені ще О.Ф. Лазурським. Як відомо, вчений зазначав, що у своєму розвитку людина проходить ряд стадій, кожна наступна характеризується більшим багатством і інтенсивністю духовного життя. При цьому процес психічного розвитку характеризується найбільшою стрімкістю у перші роки життя, а також у підлітковому та частково в юнацькому віці, поступово сповільнюючись до середини третього життєвого десятиріччя.

Висновки. Отже, питання вікового генезу просоціального розвитку особистості у останній період почало інтенсивно розроблятися у віковій психології. Дослідження виконуються у різних країнах світу. У цьому процесі простежується інтеграція зусиль різних наукових колективів, використання технологій поперечних і повздовжніх зрізів, прийоми мультиінформаційних і кроскуль-

турних підходів. Аналізується як загальна тенденція вікового розвитку просоціальної поведінки, так і траєкторія змін у кожному з різновидів сприяючої поведінки. Загальна тенденція позитивного кореляційного зв'язку віку і просоціального розвитку, починаючи з підліткового періоду, доповнюється індивідуальними варіаціями, основою яких виступає сформованість моральної свідомості, когнітивної сфери та соціальної компетентності. Генезис просоціальності має складну траєкторію, яка поєднує періоди підйому, стабільності та вікових спадів. Кожний із різновидів просоціальних дій (допомога, емпатія, розподіл матеріальних ресурсів) має певну специфіку вікової динаміки. Розкриття вікових закономірностей розвитку просоціальної поведінки необхідне для організації релевантного соціально-психологічного і педагогічного супроводу. Подальші дослідження онтогенезу просоціального розвитку повинні зосереджуватися на аналізі процесів у вікові періоди, які є найменш відпрацьованими з точки зору становлення просоціальних тенденцій або ж відносно них отримана найбільш суперечлива інформація.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павелків Р.В. Просоціальний розвиток особистості / Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. – Рівне: Вид. О. Зень, 2013. – 425 с.
2. Cote S. Childhood behavioral profiles and adolescent conduct disorder: Risk trajectories for boys and girls / S. Cote, R.E. Tremblay, D.S. Nagin, M. Zoccolillo, F. Vitaro // *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. – 2002. – vol. 41. – P. 1086–1094.
3. Eisenberg N. Age changes in prosocial responding and moral reasoning in adolescence and early adulthood / N. Eisenberg, A. Cumberland, I.K. Guthrie, B.C. Murphy, S.A. Shepard // *Journal of Research on Adolescence*. – 2005. – vol. 15. – P. 235–260.
4. Gummerum M. When Child Development Meets Economic Game Theory: An Interdisciplinary Approach to Investigating Social Development / M. Gummerum, Y. Hanoch, M. Keller // *Human Development*. – 2008. – vol. 51. – P. 235–261.
5. House B.R. Ontogeny of prosocial behavior across diverse societies / B.R. House, J.B. Silk, J. Henrich // *National Acad. Sciences*. – 2013. – vol. 110 no. 36. – 14586–14591.
6. Kokko K. Trajectories of prosocial behavior and physical aggression in middle childhood: Links to adolescent school dropout and physical violence / K. Kokko, R.E. Tremblay, E. Lacourse // *Journal of Research on Adolescence*. – 2006. – vol. 16 (3). – P. 403–428.
7. Nantel-Vivier A. Prosocial development from childhood to adolescence: a multi-informant perspective with Canadian and Italian longitudinal studies / A. Nantel-Vivier, K. Kokko, G.V. Caprara, C. Pastorelli, M.G. Gerbino, M. Paciello, S. Côté, R.O. Pihl, F. Vitaro, R.E. Tremblay // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2009. – vol. 50 (5). – P. 590–598.
8. Rushton J. Altruism and aggression: The heritability of individual differences / J.P. Rushton, D.W. Fulker, M.C. Neale, D.K.B. Nias, H.J. Eysenck // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1986. – vol. 50 (6). – P. 1192–1198.